

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

Д.Усмонов

Гиперболик типдаги бузиладиган иккинчи тур тенглама учун
силжишли масала 6
КИМЁ

И.Асқаров, Ш.Қирғизов

Ўрик мевасининг кимёвий таркиби ва биологик хоссалари..... 11

Б.Маҳкамов, Д.Гафурова

Янги полиакрилонитрил / вермикулит таркибида синтез, ион
алмашинувининг хусусиятлари..... 16

Р.Мамадалиева, Ф.Шаропов, А.Ибрагимов, Ш.Абдуллаев, В.Хўжаев

Allochrysa gypsophiloides таркибидаги иккита асосий сапонинни
УССХ-ЭРИ-МС услубини қўллаш орқали тавсифлаш..... 21

М.Ахмадалиев, И.Асқаров

Кротон альдегиди куб қолдиғининг таркибини аниқлаш ва унинг
асосида полимеркомпозиция олиш..... 25

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

А.Низамиев, И.Сайпидинов, Г.Момошева

Яшил “тоза” энергетика бўйича энергетик хабни яратиш истиқболлари
Қирғизистонни иқтисодий ривожлантиришнинг янги йўли сифатида..... 29

А.Ғафуров, О.Ғафуров

Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида тадбиркорлик
фаолиятини бошқариш механизмини такомиллаштириш..... 33

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

Б.Холматова

Қадриятлар тизими ва талаба ёшларда аксиологик онгни
шакллантиришнинг фалсафий-педагогик жиҳатлари..... 38

Ж.Дадабоева

Оилавий-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришнинг айрим масалалари..... 42

И.Сиддиқов, Р.Мамасолиев

Миллий юксалиш ғоясини амалга оширишнинг ижтимоий-фалсафий омиллари..... 47

А.Ғаниев

Тадбиркорлик фаолиятининг ижтимоий-маданий ва маънавий моҳияти..... 53
ТАРИХ

О.Бегматов

Ўзбекистонда замонавий банк тизими шаклланиши ва ривожланишининг
тарихий босқичлари..... 57

Ф.Бобоев

Сурхон воҳасида совет ҳокимиятига қарши кураш ва унинг
ўзига хос хусусиятлари (1925-1933 йиллар)..... 65

А.Маҳмудов

Бухоро амирлигида таълим тизимини ислоҳ қилиш ва янги усул
мактабларини ташкил этишда Усмон Хўжа Пўлатхўжаевнинг фаолияти..... 71
АДАБИЁТШУНОСЛИК

Д.Қуронон

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи илк ва қайта нашрларидаги
бир тафовут ҳақида..... 75

УДК: 950

**БУХОРО АМИРЛИГИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ВА ЯНГИ УСУЛ
МАКТАБЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА УСМОН ХЎЖА ПЎЛАТХЎЖАЕВНИНГ ФАОЛИЯТИ**

**РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ И
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УСМАНА ХОДЖИ ПУЛАТХОДЖАЕВА ПО СОЗДАНИЮ
НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ**

**THE ACTIVITY OF USMON KHODJA PULATKHODJAEV IN REFORMING THE
EDUCATION SYSTEM IN THE EMIRATE OF BUKHARA AND THE ESTABLISHMENT OF NEW
METHODICAL SCHOOLS**

А.Маҳмудов¹

¹А.Маҳмудов

– ФарДУ, Ўзбекистон тарихи кафедраси
докторанти.

Аннотация

Мақолада тараққийпарвар ва миллат фидоийси Усмон Хўжа Пўлатхўжаевнинг Бухоро амирлигида таълимни замонавийлаштириш ва янги усул мактабларини ташкил этишдаги фаолияти манбалар таҳлили орқали очиб берилган.

Аннотация

В статье посредством анализа источников раскрывается деятельность сторонника прогресса и патриота Усмана Ходжи Пулатходжаева по модернизации образования в Бухарском эмирате и создании новометодных школ.

Annotation

This article reveals the activities of the progressive person and patriot Usmon Khoja Pulatkhodjaev in the modernization of education in the Emirate of Bukhara and the establishment of new methodological schools through the analysis of sources.

Таянч сўз ва иборалар: усули жаҳид, мактаб, бошланғич мактаб, дунёвий билим, китоб, жаҳид, татар муаллими, беклик, амирлик, саводхонлик, ўқув қуроллари.

Ключевые слова и выражения: джадидский метод, школа, начальная школа, светские знания, книга, джадид, татарский учитель, княжество, эмират, грамотность, учебные пособия.

Keywords and expressions: jadid method, school, primary school, secular knowledge, book, jadid, Tatar teacher, principality, emirate, literacy, teaching aids.

ХІХ аср охири — ХХ аср бошларида бутун Туркистон минтақасида, шунингдек, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида тараққийпарварлик ҳаракати вужудга келди. Минтақада ўзига хос мавқе ва ўринга эга бўлган Бухоро амирлигида ислоҳотчилик ҳаракати қомусий олим Аҳмад Дониш (1827-1897) билан боғланиб, унинг илғор фикрлари бухоролик жаҳидларни тарбиялашда катта мактаб ролини ўйнади. Бухоро тараққийпарварлик ҳаракатида умрининг сўнги нафасигача истиқлол учун курашда собитқадам бўлиб қолган Усмонхўжа Пўлатхўжаев (1878-1968)нинг ўрни беқиёсдир. Ушбу мақолада серқирра фаолият соҳиби бўлган Усмон Хўжа Пўлат Хўжаевнинг Бухоро амирлигида таълим тизимини ислоҳ қилиш, янги усул мактабларини очиш, маърифатни тарғиб

қилишдаги хизматларини таҳлил қилиш мақсади кўзланди.

Мақоланинг асосий қисми. Усмон Хўжа Пўлатхўжаев Бухоро амирлигининг ХІХ аср охири — ХХ аср бошларига келиб жаҳон тараққиётдан ортда қолаётганлигини англаб, замонавий юксалиш босқичига чиқишнинг асосий тамойилларидан бири – анъанавий эскирган таълим тизимини ислоҳ қилиш зарурлиги, дунёвий ва диний билимларни бирдек ўқитиш масалаларини кун тартибига қўйган инсон эди.

Усмон Хўжа ва унинг сафдошлари Ҳамидхўжа Меҳри, Абдувоҳид Мунзим, Абдурауф Фитрат Бухоро амирлигида маданий-маърифий жараёнларнинг марказида бўлишди. Улар Бухорода усули жаҳид (янги усул) мактаблари ташкил этишнинг ташаббускорлари эдилар. 1910 йилда амирликда ташкил топган “Тарбияيي

атфол” (Болалар тарбияси), “Бухоро шаҳри маорифи жамияти”, “Бухоро ёрдам ширкати” каби уюшмалар кўмаги билан Усмон Хўжа Пўлатхўжаев 1909-1912 йилларда Туркия (Усманийлар салтанати) пойтахти Истанбул (Константинопол)да таҳсил олиб қайтади. 1911-1912 йилларда Туркияда таҳсил олган бухоролик ёшлар сони 50 нафарга яқин эди. [1,90]

Маълумки, Бухоро амирлигида дастлабки янги усул мактаблари Исмоилбек Ғаспирали (Ғаспринский, 1851-1914) ташаббуси билан очилган эди. Ушбу мактаб Бухоро амири Амир Абдулаҳадхон (ҳукмронлиги 1885-1910)нинг И.Ғаспирали билан учрашувидан кейин амирнинг отаси номи билан аталган Музаффария мактабига асос солинганди. Шундан сўнг усули жаҳид мактаблари асосан маърифатпарварлар томонидан ташкил этилиб, улар ўқувчиларга муаллимлик қилишган. Тарихчи олимлар биринчи янги усул мактабини Н.Собитов ва Бурнашев очгани ҳақида ўзаро мунозараларга киришиб келишмоқда. Хусусан, тарихчи олима Ф.Бобожонова 1907 йилда Бухоро шаҳрининг Говмушон маҳалласида татар муаллими А. Бурнашев очган мактабини биринчи янги усул мактаби [2,103], деб ҳисоблайди.

1910 йилда Амир Абдулаҳадхон “Бухоро амирлигининг сиёсий айғоқчилиги” талаби ва қистови билан янги усул мактаблари фаолиятини тақиқлаб қўйди.

Усмон Хўжа Пўлатхўжаевнинг янги усул мактабини очиши ва таълим жараёнини йўлга қўйиши унинг Истанбул таҳсилдан қайтган йилга, яъни 1912 йилга тўғри келади.

Файзулла Хўжаев (1896-1938)нинг кейинчалик хотирлашича, бир гуруҳ бухороликлар Туркияда ўқиб Бухорога қайтганларидан сўнг амирликда маърифатчилик ҳаракати кенг тус олган. Ҳар қандай тўсиқ ва тақиқларга қарамай, 1911-1912 йилларда Усмон Хўжа маърифий тарғиботини амирликдаги Китоб, Шаҳрисабз, Қарши бекликларида давом эттириб, бу соҳадаги фаолиятини бир дақиқа ҳам тўхтатмади. Усмон Хўжанинг таълим тизимини янгилашдаги ташаббускорлиги ва етакчилигини эътироф этиб, Ф. Хўжаев: “1912-1913 йилларда масала (маърифатчилик) ҳаракати (А.М.) янгидан очилди. Фақат бу даврда аввалгидан кучли ва мушкул бир суратда эди. Ёпилган

мактабларни янгидан очиш бир суратда ишга киришдилар. Бошида Усмон Хўжа идорасида очилган ибтидоий мактаб бўлиб, 4-5 мактаб буюк-буюк қадамлар билан илгари боса берди. Фитрат ва Ҳамидхўжанинг таҳсилдан қайтиб келиши ишига яна бир буйруқ берди. Доно Усмонхўжа билан биродар бўлиб, баъзи масалаларга қўшилган ҳамда бу дафъаки кенг масала бутун жиддийлиги билан мени ихлос эттирди [3.90-91], деб ёзган эди.

Усмон Хўжа мактаб очиш ва мактабда ўқиш ва ўқитиш ишларини йўлга қўйиш учун “усули савтия” мактаблари билан танишиш учун Қрим ва Истанбулга бир неча бор қатнаганлиги ҳақида маълумотлар берилади. Шундай маълумотлардан бирини Садриддин Айний ўзининг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” китобида келтириб: “Усули савтия билан яқиндан танишиш учун рафиқларимиз (дўстларимиз)дан Усмон Хўжа ва Ҳамидхўжани Боғчасарой (Қрим) ва Истанбул (Туркия)га юбордик” [4.202], деб ёзади. Қрим ва Истанбулга эзгу мақсад йўлида қатнаб юрган пайтларида Усмон Хўжа ўзи очадиган мактаб учун китоб ва дарсликлар, ўқув қўлланмалари, кўргазмали қуроллар олиб келиш чора-тадбирларини ҳам кўрган. Бироқ 1911-1912 йилларда Бухоро амирлигида жаҳид ва қадимчилар ўртасида зиддият кучайган эди. Абдурауф Фитрат ҳақида: “Туппа тузук муллавачча 3-4 йил Туркияда ўқиб Бухорога кофир бўлиб қайтибди” [5.51], деган фикрлари илгари сурилганди. Ф.Хўжаев бу зиддият ва қарама-қаршилиқ тўғрисида: “ҳали отам ҳаётлигида уйимизга келувчи муллалар, бойлар ва эшонларни буюк бир мотам, бир интиқом мотами уриб эди”, “дунё бузилди мусулмонликдан қайтган бир неча бойлар жаҳид мактаблари очиб, оҳиста-оҳиста бойларимизни диндан чиқарардилар. Олти ойда болалар хат саводини чиқарсалар мадраса хароб бўлур. Деҳқон болалари доно бўлганларидан кейин амирга солиқ бермайдилар, хазина бўшаладур, оч қоладурмиз [6] мазмунидаги фикрни келтиради. “Хотирамда” номли мақоласида Усмон Хўжа ва биродари Атаулла Хўжа (1880-1938) янги усул мактабларини очиш ишига шундай бир мушкул бир вазиятда киришганлиги аён бўлади. Усмон Хўжа билан бир пайтда амирга унчалик

ТАРИХ

бўйсунмаган, бир қадар эркин бўлган Шаҳрисабз беклигида Атауллахўжа ва Абдурауф Фитрат мактаб очганлар. Мактабчилик ҳаракатида Исломқул, Мирохур, Мирзо Юсуф каби Усмон Хўжа сафдошлари ҳам кўп куч сарфладилар. Тарихий маълумотларда Усмон Хўжа мактаби 1912 йил охирида очилган бўлиб, ушбу мактабни ташкил этиш учун маърифатпарвар ўзини ўта эҳтиёткор тутиб кераксиз сўзларни давраларда ишлатмай, қариндоши Латифхўжа (Ф.Хўжаевнинг амакиси) ва бошқа илғор фикрлар хориждаги ҳаётни кўрган бойлар жадидча яшаган. Бухоро шаҳри Говкушон маҳалласида оддий уйлардан бири мактаб биноси сифатида танланди. Усмонхўжа бу уйни таъмирлатиб, Бухоро меъморчилиги услубни сақлаган ҳолда Европа услубида таъмирланган бино 2 та синф хонадан иборат бўлиб, мактабда ўқувчи ва ёшлар учун стол ва парталар қўйилди. Шунингдек, чет элдан келтирилган 2-3 та глобус, хариталар, Самарқанддан олиб келинган дарслик ҳамда қўлланмалар, Истанбул ва Қримдан келтирилган тарих, география, арифметика ва бадиий адабиётга оид асарлар тўпланган эди. Мактабда ўқиш учун нафақат ёш болалар, 19-20 ёшлик кишилар ҳам савод чиқариш ёхуд илм олиш муҳлиси эди. Ф.Хўжаев ҳам Усмон Хўжа мактабига қатнаганлиги ҳақидаги маълумотлар ушбу фикрни исботлайди. [7,55]

Усмон Хўжа мактабида ўқувчилар энг аввал мактаб билан танишади, сўнгра қисқа вақт саводни чиқаришга мўлжалланган, янги усулда ёзилган алифбони ўрганиб, хат-савод чиқаришга киришадилар. Уларнинг саводини чиқариш кўпи билан олти ойда амалга оширилиши керак бўлган. Иккинчи босқичда эса дунёвий ва диний билимлар ўргатилиб, “Ҳафтияк” асосида “Қуръони Карим” ҳам ўқитилган. Имтиҳон ўқувчиларнинг ота-оналари иштирокида қабул қилинганлиги ўқувчиларнинг масъулиятини оширган. Дарс жараёни танаффуслар билан олиб борилиб, синфларда ёруғлик, тиббий-гигиена шартлари яратилиши чора-тадбирлари кўрилган. Ўқувчиларга тан жазоси бекор қилиниб, тарбиянинг асосий омили сифатида ибрат-намуна усуллари қўлланилган. Усмон Хўжа мактабда шахсан ўзи ҳам дарс бериб, имтиҳонларни ташкил этиш, ўтказиш ишларини жадвал асосида олиб борган.

Бироқ айрим маълумотларда: “Усмон Хўжа мактабида аниқ дастур бўлмаган, ўқиш форс тилида олиб борилган, болалар хат-саводни чиқариб, арифметикадаги тўрт амални ўрганган холос. “Ҳафтияк” орқали “Қуръон”ни ўрганган [8,86]”, деган фикрлар ҳам айтилади. Бизнингча, Усмон Хўжа мактабида аниқ дастур ва режа асосида таълим-тарбия ишлари йўлга қўйилган. Ушбу мактабни очиш учун Қрим, Истанбул, Самарқанд, Фарғона, Тошкент шаҳарларида очилган жадид мактаблари тажрибаси ўрганилган ва Бухоро шароитида қўлланилиб, тегишли режа асосида иш кўрилмаганда, мактабда ўқувчилар сони 200 тадан ортиб кетмаган бўларди. Шунингдек, дарслар мактабда эрта тонгдан бошланиб, танаффуслар билан 15:00-16:00га қадар давом этиши қатъий жадвал асосида иш кўришни тақозо этарди. Усмон Хўжа билан бир пайтда Ҳамидхўжа Меҳри, Мулла Вафо ва Мукаммалиддин Бурҳоновлар ҳам ўз мактабларини очишган. “1914 йилда Бухорода ном чиқарган машҳур Усмон Хўжанинг мактабида 200 нафар, Эшон Ҳамидхўжанинг мактабида 100 нафар, Мулла Вафонинг мактабида 80 нафар ўқувчи таълим олган [9.3]”, деб маълумот берилади архив ҳужжатларида.

Усмон Хўжа мактаби 1912 йил охиридан 1914 йилнинг июнь ойи охиригача фаолият юритганлиги маълум. 1913 йил ва 1914 йилнинг биринчи ярми Бухорода янги усул мактабларининг энг юксалган даври бўлиб, 1912 йил октябрда очилган Усмон Хўжа мактаби марказий ўринда турган. Консерватив характерда бўлган муллалар ва амир амалдорлари янги усул мактабларини ёпиш учун кўп куч сарфладилар. Хорижий манбаларда келтирилишича, Усмон Хўжа ва унинг сафдошлари мактабини ёпиш учун Маҳдуми раис мулла Бурҳониддин ва муфти мулла Абдураззоқлар кўп куч сарфлаб, Остонақулбий Қушбегига ўзларининг фатволарини топширдилар. Шунингдек, Икром домла бошчилигидаги илғор фикрли уламолар янги усул мактабларини ёқлаб, улар ҳам ўз фатволарини қушбегига тақдим этдилар. Остонақулбий Қушбеги фатволарни кўриб, ажрим чиқариш учун Бухоро қозикалони Бобохўжага топширди. Қозикалон янги усул мактабларини тафтиш этиб, ўқувчилар ва ўқитувчилар билан суҳбат қуриб, шариатга қарши ҳеч нарса тополмади. Шундан сўнг реакцион кучлар

очикдан-очиқ янги усул мактабларини ёпиш учун жанжалга сабаб бўладиган мунозараларни кўзгадилар. Охир оқибатда Амир Олимхон 1914 йил 29 июнда янги усул мактабларини бутунлай тугатиш ҳақида фармон берди. Усмон Хўжа мактаби ҳам барча янги усул мактаблари қатори ёпиб қўйилди [10.287-296].

Хулоса қилиб айтганда, Усмон Хўжа Пўлатхўжаев Истанбул (Туркия) таҳсилдан қайтгандан сўнг бутун вужуди билан маърифатчилик тарғиботи ва замонавий мактаб очиш ишларига киришиб кетди. 1912

йил октябрида Бухоро шаҳрида Усмон Хўжа томонидан очилган мактаб 1914 йил июн ойи охирига қадар юзлаб болаларнинг хат-саводини чиқаришда, уларга дунёни танитишда муҳим таълим ўчоғи бўлди. Усмон Хўжа мактаби ўқувчилар қамрови жиҳатидан ушбу йўналишда иш юритган ўқув даргоҳларидан йириги бўлганди. Ўқувчиларга бир пайтнинг ўзида ҳам дунёвий, ҳам диний билимлар берилиши Усмон Хўжа мактаби шарқона анъаналар билан европача замонавий таълимнинг уйғунлигини таъминлаганди.

Адабиётлар:

1. Ш.Хайитов, С.Бадриддинов, К.Рахмонов. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт.-Бухоро: "Бухоро" нашриёти, 2005.
2. Бобожонова Ф.Ҳ. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX асрнинг охири — XX аср бошлари). – Бухоро, 2014.
3. Файзулло Хўжаев. "Хотирамда"// Бухоро ахбори, 48-сон, 1921 йил 1-сентябрь (араб имлосида эски, ўзбек адабий тилида)
4. С.Айний. Асарлар. 8 томлик, 1 том. -Т.: Бадиий адабиёти нашриёти,1963.
5. Ҳ.Болтабоев, Абдурауф Фитрат // Мулоқот, 1996.№4.
6. Файзулло Хўжаев. Хотирамда // Бухоро ахбори, 48-сон, 1921 йил 1-сентябрь (араб имлосида эски, ўзбек адабий тилида).
7. Ш.Хайитов, А.Салмонов, С.Йўлдошев. Ўзбек мухожирлиги тарихидан лавҳалар. – Фарғона: "Фарғона" нашриёти, 1998.
8. Бюллетень САГУ, вқп 16. – Т., 1926.
9. ЎзРМДА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 268 хужжат, 3 варақ.
10. Turkistanda Venilik Hareketleri ve Jhtilaller: (1900-1924) Osman Hocha Anisina Jhcelemelen (Hozirlayan Timur Kosaoglu) SOTA Harfen.2001.

(Тақризчи: М.Исомиддинов – тарих фанлари доктори, профессор).